

ЯШИРИН ИҚТИСОДИЁТ: САБАБЛАРИ, ОҚИБАТЛАРИ ВА КАМАЙТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

Мадаминова Дилфуза Иминджановна

(Олий Мажлис Сенати Худудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириши ва бюджет масалалари бошқармасининг бош маслаҳатчиси) mdilm150427@gmail.com

Аннотация. Ушбу мақолада яширин иқтисодиётнинг назарий асослари, унинг шаклланишига таъсир этувчи омиллар ҳамда ижтимоий-иқтисодий оқибатлари таҳлил қилинади. Ўзбекистон ва хорижий мамлакатлар тажрибалари қийсий ўрганилиб, яширин иқтисодиётни қисқартириш йўналишлари бўйича таклифлар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: яширин иқтисодиёт, солиқ тизими, рақамли иқтисодиёт, ижтимоий оқибатлар, иқтисодий ислохотлар.

Аннотация. В статье анализируются теоретические основы теневой экономики, факторы, влияющие на её формирование, а также социально-экономические последствия. Рассмотрен сравнительный опыт Узбекистана и зарубежных стран, предложены направления сокращения теневой экономики.

Ключевые слова: теневая экономика, налоговая система, цифровая экономика, социальные последствия, экономические реформы.

Abstract. This article analyzes the theoretical foundations of the shadow economy, the factors influencing its formation, and its socio-economic consequences. Comparative experiences of Uzbekistan and foreign countries are examined, and recommendations for reducing the shadow economy are proposed.

Keywords: shadow economy, tax system, digital economy, social consequences, economic reforms.

Кириш. Яширин иқтисодиёт жаҳон миқёсида иқтисодий тараққиёт ва давлат молия барқарорлигига жиддий таҳдид ҳисобланади. Унинг ўсиши солиқ тушумларининг қисқариши, рақобат муҳитининг бузилиши ва ижтимоий тенгсизликнинг кучайишига олиб келади. Жаҳон банки ва Халқаро Валюта Жамғармаси маълумотларига кўра, ривожланаётган мамлакатларда яширин иқтисодиёт ялпи ички маҳсулотнинг 20-40 фоизини ташкил этади.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган кенг қўламли иқтисодий ислохотлар ва ҳудудий ривожланиш стратегиялари барқарор иқтисодий ўсиш учун замин яратмоқда. Бироқ иқтисодиётнинг муҳим муаммоларидан бири сифатида яширин иқтисодиёт ҳануз кучли таъсирини сақлаб қолмоқда. Яширин иқтисодиёт нафақат бюджетга тўлиқ йиғилмаган солиқлар кўринишида, балки меҳнат бозоридаги норавонликлар, инвестиция муҳитининг ёмонлашиши, ижтимоий тенгсизлик ва давлат институтларига ишонч даражасининг пасайиши орқали ҳам сезиларли оқибатларга олиб келади. Мақола мавзуси бўйича олиб борилган тадқиқотлардан мақсад – Ўзбекистонда яширин иқтисодиётнинг илдиз омилларини таҳлил қилиш, унинг ижтимоий-иқтисодий оқибатларини очиб бериш ва уни қисқартириш бўйича амалий таклифлар ишлаб чиқишдан иборат.

Ўзбекистон Республикаси Президенти ташаббуси билан охириги йилларда солиқ ислохотлари, рақамлаштириш ва бизнес юритишда маъмурий юкни камайтиришга қаратилган чора-тадбирлар амалга оширилмоқда. Бироқ, Давлат статистика қўмитаси ва халқаро ташкилотлар маълумотларига кўра, мамлакатда яширин иқтисодиётнинг улуши ҳали ҳам юқори бўлиб, айрим баҳолашларга кўра ЯИМнинг 30-40 фоизини ташкил этади. Бу ҳодиса ҳудудлар кесимида турлича намоён бўлиб, айниқса, иқтисодий инфратузилмаси заиф ҳудудларда кўпроқ кузатилади.

Яширин иқтисодиёт масаласи жаҳон иқтисодий адабиётида турли мактаблар томонидан ўрганилган. Ф. Шнайдер, Д. Кауфманн, А. Калиберда ва бошқа олимлар унинг қўламини баҳолаш ва иқтисодий оқибатларини таҳлил қилиш бўйича турли методик ёндашувларни таклиф этган. Олимларнинг яширин иқтисодиётга муносабатлари ҳам турличадир. Баъзилар уни иқтисодий тараққиётга, давлат иқтисодиётининг бошқарувига салбий таъсир ўтказиши ва жиноий фаолият юритилишининг негизини ташкил қилишида тўлалигича айблаб салбий баҳоласа, бошқалар иқтисодиётнинг янги йўналишларига асос солувчи ва инновациялар, авваламбор яширинча, кейин эса расмий тараққий этишини эътироф этади.

Халқаро амалиётда MIMIC модели, монетар усуллар ва эконометрик таҳлиллар кенг қўлланади. Ўзбекистонда ҳам илмий изланишлар мавжуд бўлса-да, яширин иқтисодиётнинг ҳудудий ривожланишга таъсирининг чуқур таҳлили ҳали етарлича ишлаб чиқилмаган.

Тадқиқотда иқтисодий-статистик таҳлил, қиёсий таҳлил, норматив-ҳуқуқий таҳлил ҳамда иқтисодий моделлаштириш услубларидан фойдаланилди. Маълумотлар манбалари сифатида Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика

қўмитаси ва Молия вазирлиги ҳисоботлари, шунингдек Жаҳон банки ва ХВЖнинг халқаро таҳлилий материаллари қўлланилди.

Шунингдек, тадқиқот жараёнида қуйидаги услубий асослар қўлланилди:

- монетар таҳлил – пул айланмаси ва нақд пул улуши асосида яширин иқтисодиёт қўламини баҳолаш;

- МІМІС модели – яширин иқтисодиётнинг сабаблари ва кўрсаткичларини комплекс ўрганиш;

- эконометрик усуллар – ЯИМ, бюджет тушумлари, бандлик ва инвестиция кўрсаткичларига таъсирини аниқлаш;

- минтақавий таҳлил – ҳудудлар кесимидаги тафовутларни харита ва диаграммалар орқали кўрсатиш.

Яширин иқтисодиёт (shadow economy) деб давлат ҳисоби ва назоратидан ташқарида ривожланадиган ва шу сабабдан расмий статистикада акс этмайдиган хўжалик фаолиятига айтилади. Яширин иқтисодиёт нафақат иқтисодий ижтимоий тузилмалар, жамиятдаги иқтисодий муносабатларни ўз ичига олувчи мураккаб ижтимоий-иқтисодий воқелик, балки, аввало, жамият томонидан назорат қилиб бўлмайдиган, мамлакат аҳолисининг бир қисмини ташкил қилувчиларнинг шахсий ва гуруҳий манфаатларини қондириш, яъни катта миқдорда қўшимча даромад (фойда) олишни кўзлаб давлат органлари бошқаруви ва назоратидан яширган ҳолда, давлат ва нодавлат мулкидан ҳамда иқтисодий бойлик, тадбиркорлик қобилятидан жиноий йўл билан фойдаланишдир.

Яширин иқтисодиётнинг кўп турлари (масалан, солиқ тўлашдан бош тортиш, нолегал бандлик) давлат томонидан тартибга солишнинг камчиликлари: бошқарувнинг бюрократлаштирилганлиги, юқори солиқ ставкалари ва ҳоказолар билан изоҳланади.

Шунингдек, замонавий яширин иқтисодиёт фақатгина бозор эркинлигини чеклаш натижасида вужудга келмаган, балки бозор муносабатларининг табиатидан ҳам юзага келган. Бозор хўжалиги фойдани биринчи ўринга қўйишга асосланган ҳолда шаклланади.

Яширин иқтисодиётнинг амал қилиши давлат иқтисодий хавфсизлигига потенциал ва реал хавф, таҳдид солади. У нормал иқтисодий жараёнларга, расмий иқтисодиётда содир бўладиган даромадларнинг шаклланиши ва тақсимланиши, халқаро савдо, инвестициялаш, иқтисодий ўсиш жараёнларига таъсир кўрсатади.

Бир томондан, жамият даромадларини нисбатан кам сонли имтиёзли гуруҳлар фойдасига ноижтимоий қайта тақсимланиши амалга оширилади. Иккинчи

томондан, иқтисодиётнинг марказланган бошқарув тизими бузилади: кўшиб ёзишлар ҳукуматда янглиш фаровонлик ҳиссини вужудга келтиради; “яширин” бандлик эса ҳукуматнинг янги иш ўринларини яратиш бўйича ислохотларини тўғри баҳолашга тўсқинлик қилади.

Яширин иқтисодиётнинг ривожланиши оқибатида мамлакатнинг бюджет тизими бузилади, унинг даромад ва харажатларини тақиқлаш ёки камайитириш, чеклашлар юзага келади.

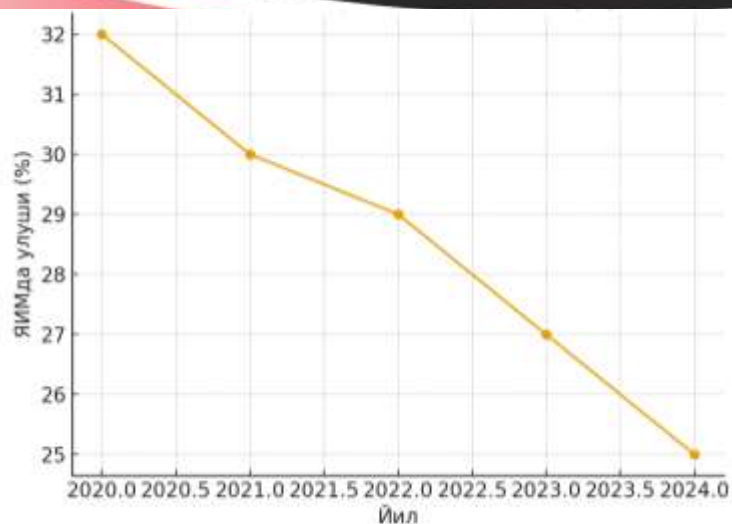
Яширин иқтисодиёт фойданинг яширинча қайта тақсимланишига олиб келади. Яширин даромадларнинг ортиб бориши уларни яширишга хизмат кўрсатувчи ноишлаб чиқариш тузилмаларининг юзага келишига сабаб бўлади. Аҳоли аксарият қисмининг турмуш фаровонлигини таъминловчи (халқ истеъмол буюмларини ишлаб чиқариш, соғлиқни сақлаш, таълим ва ш.к.лар) иқтисодиёт тармоқлари ва ижтимоий соҳалари инқирозга юз тутади.

Олиб борилган таҳлиллар натижасида Ўзбекистонда яширин иқтисодиёт ялпи ички маҳсулотнинг тахминан 25-30 фоизини ташкил этаётгани аниқланди. Асосий сабаблар: солиқ юкининг юқорилиги, бизнес юритишдаги ортиқча бюрократик тўсиқлар, ишсизлик ва аҳоли молиявий саводхонлигининг пастлиги ҳисобланади.

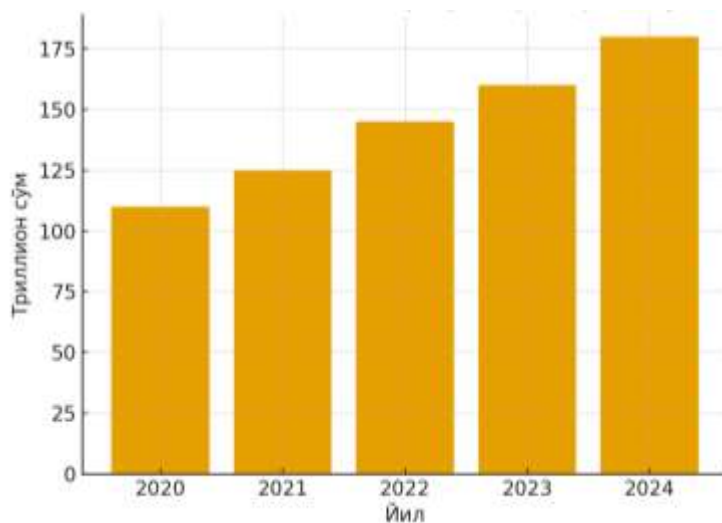
Жадвал 1. Ўзбекистонда яширин иқтисодиёт ва солиқ тушумлари динамикаси

Йил	Яширин иқтисодиёт (%)	Солиқ тушумлари (трлн. сўм)
2020	32	110
2021	30	125
2022	29	145
2023	27	160
2024	25	180

Расм 1. Ўзбекистонда яширин иқтисодиёт улуши (%)

Расм 2. Ўзбекистонда солиқ тушумлари ўсиши (трлн. сўм)

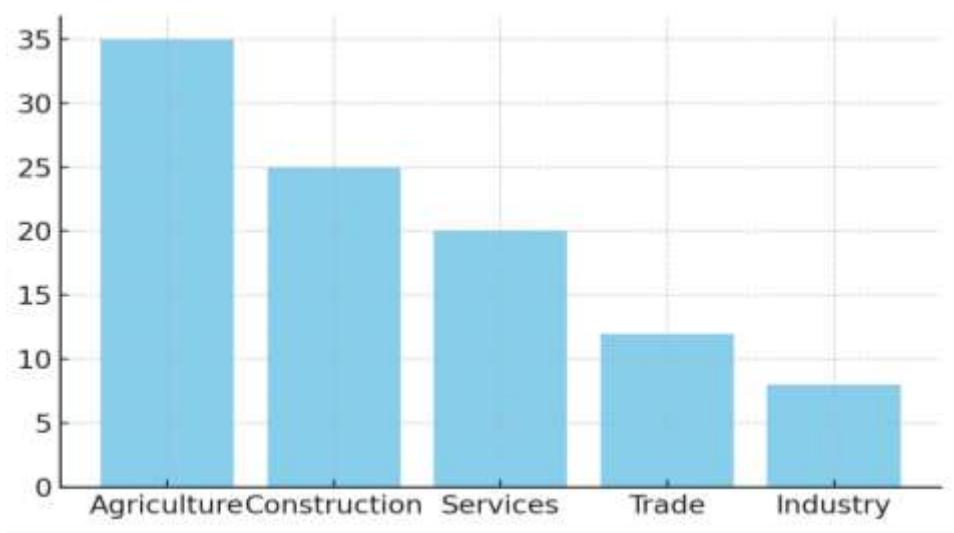
Жадвал 2. Ўзбекистонда яширин иқтисодиётнинг макроиқтисодий таъсири

Кўрсаткич	Яширин иқтисодиёт таъсири
ЯИМ (ўсиш суръати)	-2.1%

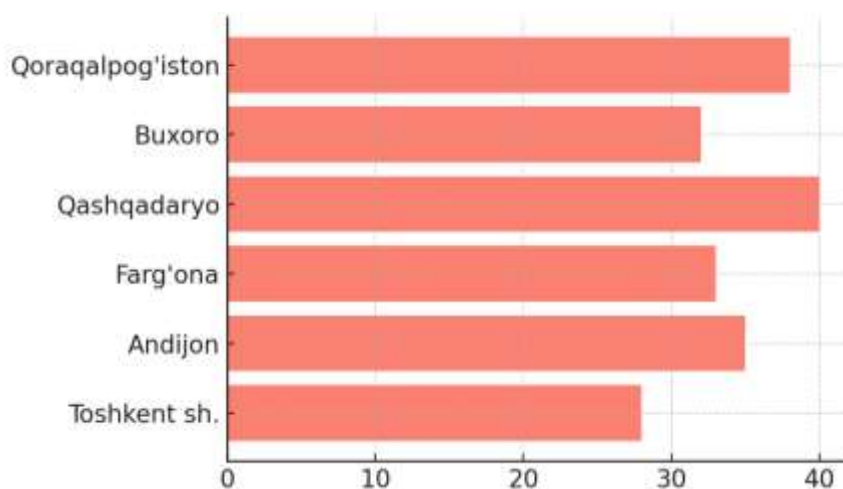
Давлат бюджети даромадлари	-15%
Инвестиция жозибadorлиги	-10%
Норасмий бандлик	+25%

Таҳлиллар Ўзбекистонда яширин иқтисодиётнинг улуши, айниқса, қурилиш, транспорт, қишлоқ хўжалиги ва хизмат кўрсатиш соҳаларида юқори.

Расм 3. Ўзбекистонда яширин иқтисодиётнинг тармоқлар кесимидаги улуши (%)

Расм 4. Ўзбекистонда яширин иқтисодиётнинг ҳудудлар кесимидаги улуши (%)

Масалан, Фарғона вилоятида 2024 йилда тадбиркорлик субъектларининг **3,8 мингдан** ортиқ иш ўринларида норасмий банд бўлганлар фаолияти легаллаштирилган. Бундан ташқари, яширин фаолият кўрсатган **1,8 минг** нафар тадбиркор расмий секторга ўтказилган.

Тадқиқот жараёнида қурилиш соҳасининг асосларидан бири бўлган **геология ва ер қаъридан фойдаланиш**да ҳам яширин иқтисодиёт юқорилигини, бу йўналишда алоҳида назорат ўрнатиш лозимлигини кўрсатди.

Ўтган йилларда Фарғона вилояти бўйича **25** та нотурар объектларнинг мулкдорлари кам ставкада солиқларни тўлаш мақсадида қонунга зид тарзда, нотурар жой объектларини турар жой тоифасига ўзгартирган. Оқибатда, **118 млн** сўм мол - мулк ва ер солиқлари бюджетга тўланмасдан қолган. Фармацевтика соҳасида маҳсулот ишлаб чиқарувчи, улгуржи ва чакана савдо билан шуғулланувчи **82 та** субъектнинг яширин товар айланмаси туфайли бюджетга қарийб **21 млрд** сўмлик тушумлар ундирилмаган.

Шунингдек, вилоятда мавжуд 16 мингга яқин юк ташиш транспортининг атиги 28,3 фоизда юк ташиш хизмати кўрсатилаётганлиги тўғрисида ҳисобга қўйилиб, ҳар учтадан бирида яширин фаолият юритиб келинган.

Хулоса ва таклифлар. Тадқиқот натижаларига асосан, яширин иқтисодиётнинг сабаблари кўп қиррали бўлиб, иқтисодий, ҳуқуқий ва институционал омиллар билан боғлиқ. Унинг оқибатлари эса давлат бюджети даромадларининг камайиши ва рақобат муҳитининг бузилишида намоён бўлади.

Ўзбекистонда яширин иқтисодиёт ҳудудий ривожланиш жараёнларига жиддий салбий таъсир кўрсатиб келмоқда. Таҳлилларга кўра уни қисқартириш давлат бюджети барқарорлигини таъминлайди, инвестиция муҳитини яхшилайдди, ижтимоий тенгликни мустаҳкамлайди ва давлат институтларига ишончни оширади. Халқаро тажриба шуни кўрсатадики, солиқ юкини пасайтириш, рақамли иқтисодиётни жорий этиш, меҳнат бозорини расмийлаштириш ва молиявий саводхонликни ошириш яширин иқтисодиётга қарши курашишнинг самарали йўллариidir. Шу боис комплекс институционал чоралар, рақамлаштириш жараёнлари ва самарали солиқ сиёсати мамлакатнинг барқарор тараққиёти учун асосий шарт ҳисобланади.

Яширин иқтисодиёт улушини камайитириш учун солиқ тизимини соддалаштириш, рақамли солиқ назоратини жорий қилиш ва кичик бизнесни расмийлаштиришга рағбатлантириш таклиф этилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. World Bank (2023). Shadow Economy in Developing Countries. Washington, DC.
2. IMF (2022). Measuring the Informal Economy. Working Paper.
3. Schneider F., Enste D. The Shadow Economy: An International Survey. Cambridge University Press, 2000.
4. Medina L., Schneider F. Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years? IMF Working Paper, 2018.
5. Kaufmann D., Kaliberda A. Integrating the Unofficial Economy into the Dynamics of Post-Socialist Economies. World Bank, 1996.
6. Schneider, F. (2019). The Shadow Economy: An International Survey. Cambridge University Press.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Солиқ-бюджет тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори (2023).
8. Ўзбекистон Республикаси Миллий статистика қўмитаси маълумотлари (2022–2024).
9. Иқтисодиёт ва молия вазирлиги ҳисоботлари (2024).